

INSTALAȚII TEHNICE ȚĂRĂNEȘTI FOLOSITE ÎN TRANSILVANIA DE SUD-EST ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI PRIMA PARTE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Niculina Filip

Potrivit conscripțiilor din 1785 și 1820, ocupațiile complementare agriculturii și creșterii animalelor, din care se puteau obține beneficii semnificative și care contau, au fost morăritul, albinăritul, fabricarea uleiului, distilarea alcoolului, prelucrarea vinului, prelucrarea inului, cânepii, pieilor etc.

Dintre acestea, cel mai important loc, din punct de vedere economic, îl ocupa morăritul¹. De aici, importanța utilajelor și instalațiilor țărănești, folosite în morărit. În faza inițială, forma de proprietate asupra morilor și veniturilor acestora era comunitară, la fel ca sistemul practicat și la celelalte instalații tehnice, mai ales a celor costisitoare, care necesitau și o întreținere mai susținută, cum sunt joagărele, circularele, cazanele de țuică, pivele de pănură sau cele de ulei, etc². Ulterior, s-a ajuns ca anumite familii să cumuleze o parte însemnată a acestor venituri. De obicei, lucrul la morile de cereale, la olonițe, la teascurile de struguri sau alte fructe, era plătit cu o zecime din produsul rezultat, în timp ce proprietarul velnițelor pentru prepararea vinarsului din prune percepeau doar o cotă de șase la sută din țuica produsă³. Dar, avem și exemple de modul de plată a taxelor pentru instalațiile țărănești, din Săliște:

Posesoratul este dispus ca la această posesiune, ca și la celelate, să răscumpere morile de măcinat și de sare. În ce privește dările de la pive, înainte vreme proprietarii unei astfel de pive au dat nu numai o taxă în bani de 25 de creițari de fiecare pivă și teasc de ulei, ci, pe lângă această dare în bani, de la fiecare instalație de acest fel de asemenea două pături juzilor instituți înainte de arendarea domeniului. Posesoratul își rezervă dreptul de a pretinde această dare sau una care o egalează de la aceste instalații, dacă o astfel de instalație un ar fi luată în considerare la averea țăranului cu ocazia noii reglementări urbariale, deoarece o asemenea instalație aduce un venit mai mare decât posesiunea mai multor terenuri agricole⁴. Din Tilișca:

1 Florin Valeriu Mureșan, *Satul Românesc din Nord-Estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Institutul Cultural Român-Centrul de studii transilvane, Cluj-Napoca, 2005, p.192

2 Monica Budiș și Nicolae Dunăre, *Instalații populare de prelucrare*, în *BN.SCE.*, p. 236

3 *Ibidem*, p. 212

4 AN DJ Mureș, *Manuscris Istorie economică a Transilvaniei*, p.234

*Piue și joagăre încă avem: pentru joagăre iau arendașii câte 25 de creițari și pentru piue plătim 12 creițari*⁵

Existența morilor în aproape toate satele de pe valea Mureșului, Oltului, Târnavei Mari și Mici, nu exclude însă și situațiile în care sătenii dintr-un sat macină la moara satului vecin.

Pentru a putea fi folosită în alimentație, prelucrarea produselor se efectua, în principal cu ajutorul râșnițelor și morilor. Boabele erau transformate, în păsat sau făină și apoi folosite la prepararea hranei.

Râșnițele sunt atestate în țara noastră încă din neolitic. Principiul de acțiune se bazează pe forța de frecare. Cea mai veche unealtă de obținere a făinii este posibil să fi fost **piua**, în care boabele erau pisate. Râșnițele s-au menținut cu largă răspândire și în secolul al XIX-lea. Ele sunt formate din două pietre plate, circulare, suprapuse, cea superioară fiind învârtită cu manual cu ajutorul unui băț.

Atât râșnițele, cât și morile de mână au putut suplini funcțional, necesitățile reale ale gospodăriei țărănești, așa că, după documentele existente, încă din evul mediu, făina pentru alimentație se măcina la moară. Din punctul de vedere al forței motrice ce acționează **moara**, pe lângă cea acționată manual, principalele categorii de mori răspândite la noi, au fost morile acționate de animale, cele acționate de forța hidraulică, numite mori de apă, morile de vânt și morile de abur.

Transformarea grăunțelor în făină sau mălai, extragerea uleiului din semințe sau prepararea diverselor băuturi din fructe; cu ajutorul unor unelte sau chiar instalații tehnice populare (piuă de mână, teascuri, prese, râșnițe, mori, cazane sau alambicuri etc.) au preocupat pe om din cele mai vechi timpuri. Numărul impresionant de instalații de mori țărănești și repartizarea lor teritorială în Transilvania de sud este semnificativ.

Morile sunt pomenite în documentele istorice încă din secolul al XV-lea. În 13 aprilie 1460 e amintită o moară a cetății Bran⁶. Un document din 1673, privind socotelile castelanilor din acel an, relatează despre reparațiile și completările de piese ce s-au făcut la morile de pe domeniul Bran (din Zizin, Turgeș, Timiș, Satulung, Crizbav, Apața și Baci)⁷.

Impozitele asupra morilor la 1710, sau încasările și cheltuielile de pe urma

⁵ *Ibidem*, p.264

⁶ *Țara Bârsei*, Academia de științe sociale și politice a RSR, Editura Academiei RSR, București, 1972, p. 330

⁷ AN DJ Brașov, *Fond socoteli alodiale Bran*, 1673, III, (A21)

morilor la 1724⁸ (sunt iarăși consemnate în documente, iar în anul 1746⁹, cu ocazia conscripției posesiunii din Zărnești, sunt formulate întrebări speciale asupra numărului morilor, din care aflăm că moara principală care merge și “iarna și vara” o are birăul.

Sătenii din Săliște, în 1820 au răspuns conscriptorilor : *În satul nostru avem opt mori de măcinat, fiecare cu două vârtejuri, care aparțin unor săteni particulari și pentru care plătesc impozit anual*¹⁰.

La Tilișca în 15 februarie 1820, țăranii spunea că existau : *mori de făină sunt aicea 21, alta cu câtie una , alta cu câte două pietri ; dară căci nu vine măcinici destul la ele, acum vreo 6 nu umblă.*

Morile acestea sunt al oamenilor de la noi, care supt titulum vinitului privat plătesc de vreo câțiva ani dare crăiască pentru ele

Pentru mori mai vechi nu se plătește la VII giudețe nimica, dară pentru moara lui Petru Zeik s-au pus 8 zloți și pentru a lui Iuon Precea 10 zloți arândă pe tot anu prin arândași (i) VII Giudețelor, după ce le-au fost făcut oamini(i) mai sus numiți.

*Piue și joagăre încă avem iau arândași(i) câte 25 de creițari și pentru piue câte 12 ½ de crăițari*¹¹.

Cei din satul Vale, tot în 1820, spuneau: *Moară avem, una cu două pietri al satului pentru care de o parte plătim dare împărâtească 12 zloți; pe de altă parte taxă la cele VII Giudeț, 25 zloți în tot anu. Dobânda care mai rămâne din moara aceasta îi de cheltuială pe sama bisericii noastre*¹².

Tipurile de mori existente în secolul al XVIII-lea sunt relevate într-un document din 1772, în care se arată lucrările de fierărie, rotărie, funărie, dulgherie, tinichigerie, lăcătușerie, dogărie și olărie ce s-au efectuat la Bran¹³; aici se vorbea despre o roată de vânt și de apă pentru moara din Moeciu de Jos.

Importanța vitală a instalațiilor de moară a făcut ca, în trecut, ele să constituie un mijloc de exploatare permanentă.

Morfologic, morile din Țara Bârsei, se încadrează în tipul de moară cu roată hidraulică, cu cupe. Cel mai vechi tip de moară este cel cu *ciutură* sau cu *făcaie*,

8 AN DJ Brașov, *Socoteli alodiale*, Bran, III, A(21), 510.

9 AN DJ Brașov, *Recensăminte* 1746, 44, posesiunea Zărnești

10 AN DJ Mureș *Manuscris ...*- f.126

11 *Ibidem*, f. 264

12 *Ibidem*, p. 331

13 ANDJ Brașov, *Fond socoteli domeniale*, (2)1, an1769-1775

numită local *râșniță*. Caracteristic la morile cu ciutură este faptul că fusul ce acționează piatra morii este vertical, fiind acționat direct de apa care lovește *aripile* înfipte în *rândunelele* butucului, numit *ciutură*. Fusul este sprijinit, jos, în apă, pe o furcă din lemn, *posada sau furcă cu călcâiul morii*, care are lăcaș numit *broască*, și în care se învârte fusul terminat prin *cepău*.

Moara cu *roată hidraulică*, specifică Țării Bârsei, a dobândit încă de la începutul capitalismului o extindere mai mare. Deși mai complicat ca mecanism, acest tip de moară s-a dovedit, în condițiile acestui ținut, mai potrivit și mai rentabil. Fără îndoială că trebuie ținut cont de condițiile social-economice și politice diferite care au determinat generalizarea acestui tip, pe lângă factorii naturali care și-au jucat rolul lor¹⁴.

Mai multe mori de acest tip sunt menționate și într-un contract de arendă privitor la domeniul Tălmaciu, din 1 noiembrie 1805, pentru următorii 15 ani, adică, până la 31 octombrie 1820, la articolul 6) se spunea: *Arendașul acestui domeniu și al posesiunilor care îi aparțin beneficiază de următoarele venituri și încasări:dreptul la moara de măcinat jos care se află în Tălmaciu, și morile de măcinat înalt cu roată hidraulică, și care se află în fiecare sat în fiecare din celelalte localități domeniiale, în total șapte*¹⁵

Din punct de vedere tehnic, deosebirea esențială între cele două tipuri constă în mecanismul de acționare, care se face cu ajutorul unei roți situate vertical și pe care apa o mișcă trecând fie pe jos, împingându-i aripile sau penele, fie pe deasupra, căzând în cupe.

Dezvoltarea acestor mori a luat amploare, înlăturând morile vechi, mai mici, și alături de aceste tipuri de mori, pe marile râuri au existat mori plutitoare *pe vase*, ultimele exemplare funcționând pe Olt, în dreptul Țării Făgărașului, la Rucăr, pe Mureș și pe Someș.

Numărul mare de mori în zona montană s-a impus, în parte, datorită tipului risipit al așezărilor, cum dovedește și localizarea lor, și era în raport cu consumul de cereale, în special de grâu, al populației de la munte. În general morile prelucrau cantități reduse de cereale, în mare parte aduse din regiuni de șes, în schimbul muncii

¹⁴ Țara Bârsei, p.334

¹⁵ AN DJ Mureș, *Manuscris...*, p. 503

sau ale produselor lemnoase (într-o conșcripție din 1820 se spune: *bucatele în hotarul nostru rodite, numai în a treia parte sunt destule pentru ținerea locuitorilor, celelalte două treimi părți cu îmblăcii și cu secerea le câștigăm din munca în Câmpia Ardealului...*¹⁶). Nu erau mori pentru câștig, la care să macine țărani din multe sate. Venitul morilor era mic. Din vama redusă convenită pentru măcinat, puțin mai rămânea țăranului după ce se scădeau cheltuielile, între care nu-și socotea munca sa. Este o deosebire între morile de șes și morile de munte, care țineau de gospodăria săracă a țăranului.

În continuare, e cazul să vorbim, de asemenea, despre **pivele de ulei**, care alături de mori, fac parte din categoria celor mai răspândite instalații tehnice țărănești, ele având un rol important în prelucrarea uleiului atât de utilizat în alimentație. În multe cazuri, pivele se utilizau și pentru a obține cidru, must sau oțet din diverse fructe. Trebuie să specificăm că, alături de pivele de ulei din gospodăria țărănească, s-au menținut și uneltele de lemn mai simple pentru zdrobirea semințelor oleaginoase, cum sunt piua cu pisălog, piua cu căluț, acționată cu piciorul, ș.a. Uleiul în zona Transilvaniei se obținea din mei, cânepă, rapiță și mai târziu, în secolul al XIX-lea și din floarea-soarelui¹⁷. Un ne vom referi aici, la teascurile de ulei acționate manual, ci ne vom opri asupra unei instalații de industrie propriu-zisă, deci cu un mecanism complex, pus în mișcare de apă, piua de ulei cu ciocane, care a supraviețuit până în prezent. Exemplu de astfel de piua este cea de la Tălmăcel (zona Sibiu), unde zdrobitul semințelor se face cu ciocane ascuțite, mișcate de apă și care cad în oalele de lemn, săpate într-un trunchi de stejar. În Țara Bârsei, uleiul s-a extras din cele mai vechi timpuri din semințe de in.

Extragerea uleiului comestibil a constituit o ocupație importantă. Din documente, reiese că la Brașov a existat o breaslă a oloierilor, care ia măsuri repetate împotriva celor care îi lezează interesele. Astfel, spre exemplu, la 1789, magistratul Brașovului relatează că a confiscat ulei de in de la doi sălișteni, întrucât numai cei din breasla oloierilor au voie să comercializeze sămânța de in și ulei de in¹⁸.

Între instalațiile de industrie țărănească alimentară trebuie amintite și

16 Ștefan Meteș, *Viața agrară a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane(1508-1821)*, I, București, 1921, p. 43

17 V.Butură, *Pivele de ulei cu roată de piatră din Transilvania*, în *Revista muzeelor*, nr.2, 1965

18 AN DJ Brașov, *Colecția Bran*, 1744-1849, f. 7-18

pisătoarele de mei atestate în Țara Bârsei. În 1830, când se făcea conscripția diferitelor instalații, inspectorul domenal raporta că la Zărnești există pe lângă cele două mori și un pisător de mei¹⁹. Ceva mai târziu, în cadrul conscripției din martie 1835, sunt amintite numeroase pisătoare și mori de mei, astfel: la Hălchiu un pisător; la Târlugeni o moară de mei; la Râșnov două mori cu pisătoare de mei, o moară cu o presă de ulei și alta cu o presă de oțet; la Prejmer patru mori și două pisătoare de mei; la Hărman trei mori și două pisătoare de mei; la Codlea patru mori, dintre care două pisătoare de mei; la Ghimbav o moară și un pisător de mei; la Feldioara o moară și un pisător de mei; la Măieruș două mori și un pisător de mei ș.a.²⁰.

Iar, sătenii din Tâlmăciu mai aveau: *în satul nostru să află și niște piuri unde să lucră pănuri de cioareci și de bobou, afară de aceștia avem lângă râu și niște joagări pe care se taie scânduri numai pe seama sătenilor*²¹. În acest sat, locuitorii se ocupau și cu arderea varului²².

În ceea ce privește prepararea țuicii și a rachiurilor, semnalăm trei tipuri de instalații: cu cazan lucrat în întregime din lut ars confecționat de olari, cu cazan cu capac de lemn, zis și turcesc, și în fine cazanele-alambic, lucrate din metal. Asupra instalațiilor de fiert țuica, erau rudimentare.

Urbariul din 5 aprilie 1790, arată că în zona Săcele oamenii: *practică atât de mult (...această îndeletnicire) încât ei fac intens comerț de rachiou, nu numai aici în țară, ci și în străinătate*²³ și se mai spune că *se va sista taxa pentru arderea rachiului.. un vor plăti domnului pe pământ taxă*. Este o limitare serioasă a dreptului de cârciumărit. Pentru Țara Bârsei sunt atestate în perioada de început de secol XIX, numeroase fierbători de rachiou, cum ar fi la Vulcan 50 de fierbători de țuică, la Cristian 154, la Sânpetru 26 și la Măieruș 23²⁴.

Între ocupațiile țărănești din zona Transilvania de sud-est se număra și prelucrarea lemnului, acest lucru datorându-se faptului că zona era bogată în păduri. Condițiile naturale au favorizat lemnăritul, la Brașov existând chiar o breaslă a lemnarilor. Forma cea mai veche a acestei ocupații a constituit-o cioplitul

19 *Ibidem*, F, pach. XXV, dosar I

20 *Idem, acte bresle*, pach. 11, dosar I

21 AN DJ Mureș, *Manuscris...*, p. 436

22 *Ibidem*, p 473

23 AN DJ Brașov, *Urbariu Bran*, 1790, pach. XCVIII, caiet 2

24 *Idem, Colecția Bran*, F, pachet XXV, d.1

sau dulgheritul, tâmplarii specializați în confecționarea mobilierului țărănesc sau a altor produse din lemn făcându-și apariția mai târziu. Pentru lemnărit, atestările documentare sunt mai vechi decât pentru instalațiile textile. Astfel, la 1504, un document pomenește existența unui joagăr și valțuri de joagăr, de șindrilă și cuie de șindrilă²⁵. În socotelile domeniului Bran, la 1768-1775, se găsesc date în legătură cu arendarea fierăstraielelor de la Zărnești²⁶. În același an, tot în socoteli domeniiale se menționează plata dulgherilor și lucrătorilor de șindrilarie care au reparat acoperișul și stăvilarul de la Bran²⁷. La începutul secolului al XIX-lea, în 1830, inspectorul domeniial comunica, între altele, că la Bran existau 3 joagăre²⁸

Fierăstraiele- dintr-o epocă mai veche apar, în actele păstrate, și unele întreprinderi de fasonare a lemnului, făcute de țărani mai ales în zonele bogate în pădur, cum erau cele din domeniul Branului și de pe valea Timișului. O condiție principală pentru punerea în lucru a unor astfel de instalații, ca și la mori, pive, fabrici de hârtie etc., era imediata apropiere de a unei ape curgătoare din care devia un canal pentru punerea în mișcare a instalației.

Unul din mai vechile fierăstraie cunoscut nouă e cel din Bran, sat Sohodol. Acest fierăstrău aparținea obștei satului și dregătorii în numele sătenilor, îl angajau să lucreze la el, la 14 aprilie 1796, pe” jupânul Johannes Orgănașu”. Contractul stipula următoarele condiții: angajamentul se încheia pe timp de doi ani, perioadă în care nimeni nu-l va putea „strămuta”; avea dreptul la 1/3 din „gros”-ul de scânduri tăiate și la plata în bani de 6 creițari de „gros”. Era, de asemenea, liber să taie în pădure 5-6 „groși” de lemne pentru folosul său²⁹.

Ceva mai târziu, prin cel de-al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, stăpâna un fierăstrău „pe Timiș”, negustorul brașovean Petru Ilinovici³⁰. Ilinovici cumpărase, la 1 iulie 1822, instalația acestui „chereszteon”, „cu toate morile” care se găseau alături de instalație, de la un Gördi Andras, pentru prețul de 600(fl.) nemțești³¹. Date în legătură cu proprietatea lui Ilinovici asupra fierăstrăului și a lucrului la dânsul se

25 Idem, *Colecția Bran*, L:Z.G.S.K., I, 82-92.

26 Idem, *Socoteli domeniiale*, 1769, 1775, (1)

27 *Ibidem*, 1775, (32), f. 40, 42.

28 *Ibidem*, F, pachet, XXV, dosar I (92).

29 Idem, Act din 12 martie 1796(*Catalog doc.rom.*, I, p.520, doc.nr. 3257)

30 Idem, Act anterior datei de 14 septembrie 1825 (*Actele Magistratului*, nr.3376/1825. Rezumat în *Catalogul doc. rom.* II, p.864., doc.5100).

31 Idem, *Actele magistratului*, nr. 487/1824, anexa 4, p.2, copie. Rezumat în *Catalog doc. rom.* II, p.758, doc. nr.4466

întâlnesc în septembrie 1825, dată la care îl punea „cauțion”, împreună cu o casă a sa din „Brașovechi”, str. Lungă³², și de asemenea, treisprezece ani mai târziu, până după februarie 1838³³.

La 11 martie 1834, locuitorul din Poarta (Bran), Coman Teodor Pomană, făcea cererea către von Schobelu, „inspectorul Branului”, pentru a i se aproba construirea unui fierăstrău în conlucrare cu feciorii săi. Dregătorii și gocimanul locului le dădeau că sunt „oameni vrednici”, care „lucrează bine”. Între altele, arătau, pentru recomandarea solicitanților, că le-au dat la zidirea bisericii scândura de trebuință³⁴. Deci, întreprinderea lui Coman Teodor Pomană era înființată la o dată anterioară intervenției adresate „inspectorului” și noua cerere însemna o reînnoire a vechii aprobări de funcționare, poate, de data aceasta ceva mai extinsă și prin includerea în afacere a fiilor.

Viața rurală din zona Transilvaniei de sud-est, prin urmare era un complex de elemente vechi ce se reprezenta prin elemente caracteristice fiecărui tip de relief. Valoarea economică a celor mai importante forme caracteristice ale pământului din zonă-deal și munte- se schimba odată cu acestea. Muntele cu produsele lui caracteristice, miniere, forestiere și pastorale, compensa nevoile câmpiei și dealurilor, care la rândul lor trimitea hrană populației din regiunea muntoasă. Un adevărat organism puternic, sănătos și unitar capabil să reziste tuturor încercărilor, în folosul lui și al altora.

32 Idem, Act anterior datei de 14 septembrie 1825 (*Actele Magistratului*, nr.3376/1825. Rezumat în *Catalogul doc. rom.* II, p.864., doc.5100).

33 Idem, *Actele judecătorești*, nr.147/1838, orig.(Rezumat în *Catalog doc. rom*, III, manuscris). București, 10 februarie 1836, Petre Iliovici, la înștiințarea primită de Stărostia K.K. Craiova, cere Magistratului din Brașov să rânduiască soției sale prisosul banilor rămași din vânzarea fierăstrăului de scânduri, pentru plata datorici către Cristea Debinger. Partea cea mi mare a moșiei, vândută, a fost a soției și banii va trebui să-i bage neguțătorie pentru a-și câștiga hrana

34 Idem, *Actele Magistratului*, act din 11 martie 1834 nr. 1494/1834, anexa I. Rezumat în *Catalog doc. rom*, III, manuscris

**In dem Südosten Siebenbürgens im XVIII. und in der ersten Hälfte des XIX.
Jahrhunderts benutzte Landwirtschaftliche Einrichtungen
(Zusammenfassung)**

Die Umfragen von 1785-1820 zeigen dass in dem Südosten Siebenbürgens, zu der Bearbeitung der Produkte von Ackerbau und Viehzucht welche einen hohen Gewinn brachten, - Lebensmittel, Alkohol, Textilien, Holz, Lederwaren usw. - zusätzliche Anlagen, wie zum Beispiel Mühlen, Pressen, Sägewerke, Schnapsbrennereien und andere, in betrieb waren.

Daher ist es ersichtlich dass in Siebenbürgen das Leben auf dem Lande eine Vielzahl von Elementen beinhaltete, welche für die verschiedenen Oberflächenformen - Berge, Gebirge kennzeichnend waren, und somit einen kräftigen, gesunden, einheitlichen Organismus bildeten, welcher allen Sachlagen widerstehen und somit sich und anderen von nutzen sein konnte.